

պիք ոմա կարդալով կամ աւրինակելով, յիշեցէք ի մաքրափայլ աղօթածէր զին զանաբաժան եւ զանպիտան գրչակս զխաչատրիկս, եւ զծնողս իմ եւ զամենայն արեան մերձաւորսն, զկենդանիսն եւ զհանգուցեալսն . . . :

Ըստացող այսմ գանձարանիս զմաղտեսի Սաւաւազն եւ զկողակիցն իւր զԼիմաթն եւ զգեռաբոյս զաւակն իւր զՍատաթիարն զքաղցրաբարբառ աղանին (յիշեալիք) : Եւ եդ զսայ յիշատակ իւր եւ զաւակի իւրոյ Յակովբին, որ տղայ հասակաւ փոխեցաւ առ Քրիստոս յոյսն ամենեցուն, ի դրունս սուրբ Լուսաւորչին եւ սուրբ Աստուածածնին, յիշեցէք ի մաքրափայլ աղօթածէր զմաղտեսի Սաւաւազն եւ զամենայն արեան մերձաւորսն . . . » :

ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳՈՒՇԱԿԵԱՆ

(Շարտումսկնի) :

Դ Ի Յ Ա Ր Ա Ն Ա Կ Ա Ն

Ա Պ Գ Ի Ս Ե Ի Կ Ի Ի Ր Ե Ղ Ի

Ադդիս իր ներկայ ձեւին մէջ փոխադրան աստուածութիւն մըն է, որուն գլխաւոր պաշտօնատեղին էր Պեսինոս քաղաքը : Ըստ Պաւսանիասի¹ Զեւս քնոյ մէջ կը բեղմնաւորէ երկիրը, ուսկից կը ծնանի Ադդիստիս անունով երկսեռ էակ մը : Աստուածները զայն կը բռնեն եւ առնականէ կը զրկեն. արիւնէն կը բռնանի նշնի մը, որուն պտուղը Սանգարիս գետին աստուածը ծոցը պահելով՝ անկից կը յղանայ եւ կը ծնանի Ադդիս : Ընկեցիկ կ'ըլլայ Ադդիս լեռներու վրայ, բայց նոխաղէ մը կը խնամուի եւ երկնային գեղեցկութիւն կը ստանայ : Այս պարագան չի վերապիր Ադդիստիս տեսութենէն, որ այնուհետեւ գեղեցիկ պատանեակին կը սիրահարուի եւ երբ օր մը ազգականները զինքը Պեսինոս կը զրկեն, հոն տեղւան թագաւորին աղջկան հետ կարգուելու համար, դեռ հարսանիք չեղած յանկարծ վրայ կը հասնի Ադդիստիս, որուն վրայ Ադդիս խելագարած ինքզինքը կը ներքինացընէ եւ կը մեռնի : Ադդիստիս շատ կը տխրի եւ Զեւսին կ'աղաչէ որ Ադդիս կենդանացընէ, բայց յանձն չառնուր, միայն կ'որոշէ որ մարմինը չ'ապականի : Ադդիստիս հոս կը համապատասխանէ Կիւբեղէի, որ Պեսինոսի մէջ նաեւ Ադդիստիս անունով ծանօթ էր² : Երկուքին այս նոյնութիւնը՝ որչափ

կ'երեւայ Արնոբիոս չէր գիտեր, անոր համար իր լսած զանազան տարբերակները իրարու հետ խառնելով՝ առասպելին քիչ մը տարբեր գոյն տուած է : Փոխադրալի սահմանին վրայ, կ'ըսէ Արնոբիոս¹, Ադդիս անուամբ ժայռ մը կայ. հոս քարէ մը կը ծնանի Կիւբեղէ, որուն հետ Զեւս կ'ուղէ յարաբերութիւն ունենալ, բայց մերժուելով Զեւս ժայռ մը կը բեղմնաւորէ, ուսկից կը ծնանի Ադդիստիս՝ երկսեռ ահաւոր էակ մը, զոր աստուածները կը բռնեն եւ Գիոնիսիոսի զինքը գետնովընելու միջոցին առնականէն կը զրկեն : Արիւնէն կը բռնանի նոննի մը, որուն պտուղը Սանգարիս գետին դուստրը առնելով՝ ծոցին մէջ կը պահէ, ուսկից կը ծնանի Ադդիս : Սանգարիս կը հրամայէ ընկեցիկ ընել տղան, բայց մէկը զինքը գտնելով՝ մեղրով եւ կաթով կը սնուցանէ եւ գեղեցիկ երիտասարդ մը կը դարձնէ : Երբ Ադդիստիս եւ Կիւբեղէ Պեսինոսի թագաւորին Միդաս անունով գեղեցիկ որդւոյն նկատմամբ իրարու հետ կը կռուէին, Ադդիստիս նախանձէն եւ բարկութենէն Ադդիս իր ընկերներու հետ կը խելագարեցընէ, որուն վրայ Ադդիս եղեւնոյ ծառի մը տակ ինքզինքը անգամատէնէ վերջը՝ կը մեռնի : Իր արիւնէն կը բռնանի մանուշակներ, որոնք եղեւնոյ ծառին հետ իրեն նուիրուած են : Կիւբեղէ սաստիկ կը տրտմի եւ եղեւինը առած իր քարայրը կը քաշուի, ուր եղեւնոյ տակ կ'ողբայ Ադդիսի մահը : Տարբերակ մըն ալ Ովիտիոս ունի, որ իր համառօտութեան մէջ շատ կարեւոր է. ըստ իրեն Ադդիս շատ գեղեցիկ երիտասարդ մըն էր եւ հովիւ, զոր Կիւբեղէ իրեն ծառայութեան կ'առնու եւ կը պահանջէ իրմէ ողջախոհութիւն, բայց Ադդիս դժբախտաբար Սագարիտիս յաւերժահարսին հետ յարաբերութիւն ունենալով՝ Կիւբեղէ բարկութենէն Սագարիտիս կը սպաննէ, որուն վրայ Ադդիս ցաւէն խելագարած՝ ինքզինքը կ'անդամատէ եւ կը մեռնի : Սալուստիոսի համաձայն² Ադդիս Գալլոս գետը ինկած է, ուր Կիւբեղէ զինքը տեսնելով՝ կը սիրէ եւ աստեղախոյրը գլուխը կը դնէ. Ադդիս փախչելու միջոցին՝ ինքզինքը կ'անդամատէ եւ կը մեռնի, բայց դարձեալ կենդանանալով՝ դիցուհւոյն քով կ'երթայ :

Գալլոս գետը ինչպիսի տեսագիծը ապահով դիցուհւոյն նուիրուած Գալլոս անուամբ քրմերու դասակարգին ծագումը մեկնելու նպատակ ունի. նոյն անուան հետ՝ որչափ կ'երեւայ, կապ ունի նաեւ Պաւսանիասի քով եղած ուրիշ

¹ Paus. 7, 17, 9.

² Հմմտ. նաեւ Strab. 12, 57.

¹ Adv. nat. 5, 5, 7.

² Salustius, Philos. de diis et de mundo, 4.

տարբերակի մը Կալլուսը¹, որ իբր թէ հայրն է Ադգիսի, եւ վերջինս Վիւբեդէի պաշտօնը Ղիւդիայի մէջ եւս տարածելուն համար յատկապէս Զեւսի բարկութեան առարկայ կ'ըլլայ եւ վարազի մը միջոցաւ կը սպաննուի: Պաւսանիասի քով պահուած գրական այս թանկագին բեկորը միայն՝ Ադգիս վարազի սպաննել կու տայ եւ այս պարագան շատերը բաւական կը համարին՝ նոյնին մէջ Ադոնիսի առասպելին մէկ ազգեցութիւնը նշմարելու համար: Այս մասին քիչ մը վերջ պիտի անդրադառնամ: Գիողոր Սիկիլիացին առասպելը մեր առջեւ կը դնէ աւելի պատմական նկարագրով մը եւ կարծես քիչ մըն ալ զարդարուած, սակայն տեսագծեր եւս կը պարունակէ իր մէջ, որոնք իրենց ինքնայատուկ գծերովը շատ հետաքրքրական են եւ խնդիրը մեծապէս կը լուսաւորեն: Ըստ իրեն² Վիւբեդէ փոխգիւղի եւ Ղիւդիայի թագաւորին դուստրն էր, որ ծնողացմէ ընկեցիկ կ'ըլլայ եւ կը սնանի լեռներու եւ անտառներու մէջ՝ իրեն ընկեր ունենալով վարենի անասուններն ու թռչունները: Հասակին հետ գեղեցկութիւնն ալ կարծես աճեցաւ, այնպէս որ զինքը տեսնողը կը յափշտակուէր: Տեղացի երիտասարդ մը՝ Ադգիս իրեն սիրահարուելով՝ անկից յղի կ'ըլլայ եւ (յղութիւնը տակաւին զգալի չեղած) ծնողքը զինքը կը ճանչնան եւ դարձեալ տունը կ'առնուն, բայց երբ հայրը աղջկան վիճակը կը տեսնէ եւ եղելութիւնը կ'իմանայ, բարկացած Ադգիս եւ իրեն ընկերացող իմաստուն կիները կը սպաննէ եւ մարմինները անթաղ կը ձգէ: Ասոր վրայ Վիւբեդէ Ադգիսի սաստիկ սէրէն ինքն իրմէ ելած եւ մազերը արծակած դաշտէ դաշտ կը վազէ եւ իր լացովն ու ողբերով ամէն դաշտ ու հովիտ եւ ամէն կողմ կը լեցընէ:

Ո՛չ Պաւսանիաս, ո՛չ Արնոպիոս եւ ո՛չ ալ Գիողոր Ադգիսի յարուածեան մասին յիշատակութիւն կ'ընեն, բայց թէ այսպիսի հաւատք մ'ունէին փոխգիւղները, կասկած չի վերցընել: Ֆիրմիկոս³ յայտնապէս կը հաստատէ փոխգիւղներու քով տիրող այս հաւատքը: Պղուտաբոս ալ կ'ըսէ. փոխգիւղները Ադգիսի մահուան սգահանդէսը կատարելէն վերջը՝ ուրախութեամբ նաեւ անոր յարութիւնը կը ծանուցանեն⁴: Իմ կարծիքովս մինչեւ իսկ Պաւսանիաս եւ Արնոպիոս Ադգիսի մարմնոյն անապականու-

թիւնը միայն աւանդելով, անուղղակի վկայութիւն կու տան նաեւ ի նպաստ ժողովրդեան մէջ տիրող յարութեան գաղափարին:

Ե՞րբ կը կատարուէին սգոյ եւ ուրախութեան այս հանդէսները. այս մասին վկայութիւնները բաւական որոշ են: Յուլիանոս Ուրացողին համաձայն «սուրբ ծառը (= եղեւին) այն օրը կը կտրուի (այսինքն տօնը այն օրը կը սկսի), որ օրն որ արեւը օրւան եւ գիշերահաւասարին զենիթի բարձունքն արդէն հասած է⁵»: Ուրիշ խօսքով հանդիսութիւններու ժամանակն էր գարնանամուտին², որոնց վերջին օրն հաւանօրէն ըստ Հռովմայ մէջ կատարուած հանդիսութիւններուն Մարտ 25 էր: Ադգիս այս միջոցին կը ներկայացուէր կամ մարդու կերպարանքով³ եւ կամ եղեւնոյ, որոնցմէ ամէն տարի սգահանդիսի սկզբին հատ մը կը կտրուէր եւ սովորաբար բունին վրայ Ադգիսի պատկերը կը հաստատուէր⁴: Այնուհետեւ սուրբ ծառը հանդիսաբար եւ թափօրաբար Վիւբեդէի մէհեանը կը տարուէր⁵. Ուր կը սկսէր բուն տօնը. քրմերն ու Գալլերը (Γαλλοί), քրմապետներն եւ Արքիդալոսը, որ միշտ Ատէս (Άττης) կը կոչուէր, կը սկսէին ողբալ Ադգիսի վաղամեռիկ մահը, անոր ազնուութիւնն ու գեղեցկութիւնը, որ այնչափ շուտով անհետ ըլլալով փոխգիւղի սգոյ եւ աղէտի կը մատնէ: Սգահանդէսը այլ եւս իր գերագոյն աստիճանին կը հասնէր, երբ երթալով աղաղակը կը սաստկանար, եւ պէս պէս ջահերու բոցելու տակ ոմանք կուրծքերը կը կոծէին, ոմանք սուր գործիքներով իրենց բազուկները կը վերաւորուէին, ոմանք ալ մինչեւ անգամ իրենք զիրենք կը ներքինացընէին:

Վղաւորիոս կայսեր ժամանակ Վիւբեդեայ եւ Ադգիսի պաշտօնը իր գրեթէ ամբողջ մանրամասնութիւններովը մուտ գտաւ նաեւ Հռովմ եւ քիչ ատենէն Հռովմայ ամենանշանաւոր հանդէսներու կարգը անցաւ: Սուգը կը սկսէր Մարտ 15ին Վանոփորներու (եղեգնակիր) հանդիսական մուտքով, իսկ նոյն ամսոյն 22ին նորահատ եղեւնի մը զարդարուած մանուշակներու պսակներով եւ փաթթուած բրդէ երիզներով որպէս թէ դիակ մ'ըլլար, թափօրաբար Պալատինի մէհեանը կը տարուէր, Մարտ 24ը dies sanguinis, այսինքն արեան օր կ'ըսուէր, վասն զի

¹ Paus. 7, 17, 5.

² 3, 58, 59.

³ Firmicus, Mat. de err. prof. rel. 3.

⁴ Plut., De Iside et Osiride, 69.

¹ Julian, Or. 5, 168°.

² Schol. ed. candr. Alex. 8.

³ Diod. 3, 59.

⁴ Firmicus, Mat. de err. prof. rel. 27.

⁵ Arnob. 5, 16, 36.

նոյն օրը կը կատարուէին վերը յիշուած քստմաները արարողութիւնները: Այս միջոցին խիստ ժուժկալութիւն կը պահանջուէր եւ պտուղ, ընդդէմ եւ արմտիք ուտելը արգելուած էր: Ամսոյն 25ը փառաւորութեան օր էր, որ միջոցին քրմապետը առտու կանուխ Ադդիսի յարութիւնը կը ծանուցանէր:

Ադդիսեան այս սգահանդէսին հետքն անգամ մնացած է այսօր յառաջակողմեան փոքր Ասիոյ մէջ. բայց ապահով ասոր մէկ մնացորդն է գլխաւորաբար Պարսիկներու կողմանէ ամէն տարի Հասան Հուսէինի մահուան յիշատակին համար կատարուած կրօնական նշանաւոր ցոյցը, զոր 1901ին Իզմիր անձամբ տեսնելու բախտն ունեցայ: Առջեւէն կը քալէին երկու ձիաւորներ իրենց քովէն դրօշակիր մը, յետոյ դարձեալ ձիաւորներ, որոնց ետեւէն կու գային 60ի չափ այր մարդիկ, որոնք իրենց կուրծքը բացած՝ ձեռքով կը զարնէին՝ ինծի անհասկանալի լեզուաբանի մը բառեր մըմտնելով: Ասոնց կը յաջորդէր 10—12 տարեկան տղայ մը՝ ձիու վրայ նստած եւ գլուխը ածիլած, որ սրով երբեմն գլխուն կը զարնէր, ասկէ վերջ կու գային օրւան բուն հերոսները՝ 40ի չափ այր մարդիկ, երեսները իրարու դարձուցած եւ կողմնակի քալելով, որոնք մէջ տեղէն գացող բազմաթիւ ջահերու լուսոյ տակ ծայր աստիճանի գրգռուած եւ ահաւոր աղաղակներով «Հասան Հուսէին, Հասան Հիւսէին», կը պողային եւ ամէն երրորդին սրով գլխուն կը զարնէին: Տեսարանը ահաւոր էր. ոտքէն մինչեւ գլուխ արիւնով ներկուած էին եւ դեռ կայլակ կայլակ կը հոսէր արիւնը, այն աստիճանի, որ շատերը այլ եւս չկարենալով զննել, հրապարակէն քաշուեցան: Սեմագէտ Ռ. Շմիտ¹ անգղիացին Պարսիկներու այս սգահանդէսը փոքր Ասիոյ Անահտայ պաշտօնին մէկ մնացորդը կը համարի, պատճառաբանելով թէ կայսրութեան ժամանակ Անահտայ հետ նոյնացուած հռովմէական Բելոնայի պաշտամունքին մէջն եւս նման երեւոյթներու կը հանդիպինք: Սակայն անգղիացի գիտնականին համեմատութիւնը մասամբ միայն ճիշտ է, վասն զի Անահտայ իբրեւ մայր դիցուհի համեմատաբար շատ նոր երեւոյթ մըն է փոքր Ասիոյ մէջ. ժառանգորդն է նա աւելի հին մայր-դիցուհիներու, որոնք ամէնքն ալ միեւնոյն կարգի եւ հաւանօրէն նաեւ միեւնոյն պաշտօնով եւ համազգի միեւնոյն ցեղերու աստուածութիւններ էին: Եւ ահա ասոնց ամենուն ալ նկարագրին եւ պաշտամունքին դասական օրինակը կու

տայ մեղի Նիւբեղէի եւ Ադդիսի առասպելը: Ստոյգ է, մահմետականութեան Շիյի աղանդը, որուն հետ սերտիւ կապուած է Հասան Հուսէինի սգահանդէսը, ժամանակին տարածուած ըլլալուն աւելի Արաբիայի, Ասորիքի եւ Միջագետքի մէջ, ուսկից անցած է նաեւ Պարսկաստան եւ հոն այսօրուան պետական կրօնն է, քաղաքական պայմաններուն չներելով՝ կրօնականօրէն Փոիւգիայէն որեւէ աղբեցութիւն մը չէր կրնար ընդունիլ: Սակայն ուղղակի Փոիւգիայէն ազդուելու հարկ մըն ալ չկար: Ազդեցութիւնը եղած ըլլալու է ուղղակի Ասորիքէն, ուր կը գտնուէր Հիերապոլիս իր նշանաւոր մեհնանովը, որ թէեւ արդէն կործանած էր, բայց տարակոյս չուիմ, թէ անոր յիշատակին հետ կապ ունեցող շատ մը հեթանոսական բարքեր եւ սովորութիւններ տակաւին իսպառ ջնջուած չէին:

Հիերապոլիս կը գտնուէր Եփրատայ քով ոչ շատ հեռու հին Կարկեմիշէն: Մեհնանը քաղքին մէջտեղն էր եւ նուիրուած Աթարգատիսի, զոր Լուկիանոս¹ իր՝ դիցուհւոյս վրայ գրած գործին մէջ «Ասորական դիցուհի» կ'անուանէ: Լուկիանոս Աթարգատիսի դիցաբանական անձնաւորութեան եւ նկարագրին վրայ դժբախտաբար շատ քիչ բան կը հաղորդէ. ինքը կը ծանրանայ աւելի մեհնանին եւ մասամբ նաեւ պաշտամունքին ինչ ինչ կէտերուն եւ ասոնց յարակից դէպքերու եւ պարագաներու վրայ: Այս քիչն ալ սակայն բաւական է մեր նպատակին համար, մանաւանդ եթէ ասոր հետ միացընենք նաեւ ուրիշ մատենագիրներու քով ցրուած փոքրիկ ակնարկութիւններն ու վկայութիւնները: Այս ամէնէն մեր ստացած առաջին տպաւորութիւնը այն՝ դիցաբանօրէն եւ նաեւ պատմականօրէն նշանակալից ներքին աղերսն է, որ կայ Փոիւգիայի մայր-դիցուհւոյն եւ «Ասորական դիցուհւոյն» միջեւ: Հոս ալ կը հանդիպինք նոյն պաշտամունքին, նոյն քրմական նուիրապետութեան, նոյն ներքինացած Գալլերու, դիցուհւոյն նուիրուած վայրենի անասուններու, նոյն սգահանդիսի ջահերու, ձաղկման եւ ներքինացման գործիքներու: Բայց ամէնէն աւելի աչքի զարնողը ինքնին իսկ Աթարգատիս անունն է. որ յոյն մատենագիրներու քով երբեմն կը գրուի նաեւ 'Αττάργατις կամ 'Ατάργατις², ինչպէս կը տեսնուի նաեւ Պլինիոսի Atargatis էն³: Արդ

¹ Luciani, Sam. Opera, vol. IX. Bibonti, De Syria dea, p. 86—131.

² Strab. 16, 748, 785. Arcad., 36, 18.

³ Plin. n. h. 5, 81.

¹ Die Religion der Semiten, S. 247.

Աթար լեզուագիտորէն կը համապատասխանէ «Իշթարի»¹, որ կը նշանակէ «Տիկին», իսկ γατις (γαττις) Ադդիսի²: Որ է ըսել Աթարկատիս կը նշանակէ «Տիկին Ադդիսի»: Նետդեքէ եւ Ե. Մայեր, զորոնք կանխած էր սակայն Լագարտ³ ասորական ընդ աստուածք փոխադական Ադդիսի հետ նոյնացընելով, անունն կը մեկնեն, առանց սակայն 'Ατάρ-Αττις անուններու մէջ կարծես միացման դեր կատարող չին առեղծուածք լուծելու. մանաւանդ թէ Ե. Մայեր մէկ ձեռքով շիտկածք միւսով կ'աւրէ Ադդիս անունը այլուր սեմական հոչակելով⁴: Ցաւալի է, որ Աթարգատիս անունը չունին ոչ ասորեստանեան եւ ոչ ալ ասորական արձանագրութիւնները, միայն պալմիրական արձանագրութիւններու մէջ կ'աւանդուի եւ այն՝ երկու անգամ միայն եւ ընդհանրապէս կամ Խոյրոյ ձեւով (= Աթար-Ադէ)⁵. իսկ Ադէ մնացած է աւելի նոյնպէս պալմիրական յատուկ անուններու մէջ՝ Խոյրոյ, Խոյրոյ = Երջանկութիւն Ադէի. Բրեյտ = Ադէ կը ստանայ, կը պահէ. Խոյրոյ = Ադէ կու տայ: Լագարտ հոս բացի Ադդիս անունէն շատ իրաւամբ համեմատութեան կը բերէ նաեւ լիււական Սադէադէս, Միւսատտէս եւ Ալիւսատտէս անունները:

Ինծի համար անձնապէս ստոյգ է այլ եւս թէ 'Ατάρ-γατις չ'ն դիցուհւոյն անուն մեկնութիւնը ոչ միայն չի դժուարացընել, այլ եւ զմեզ քայլ մ'եւս յառաջ տանելով կը մղէ այնպիսի եզրակացութեան մը, որ ամենամեծ նշանակութիւն կրնայ ունենալ նաեւ Հայոց պատմութեան համար: Պրոֆ. Մարկուարտ իր «Հայ ազգին ծագման եւ վերականգնման վրայ»⁶ գրած գեղեցիկ գրքոյկին մէջ խօսելով նաեւ Հայերու եւ Հատերու ազգակցութեան հարցին մասին, ուրիշ բազմաթիւ գիտնականներու հետ կ'ընդունի, որ Հայերը իրենց մարմնոյն կազմովը աւելի Հատերու ցեղակից են: Ի հարկէ ասով Հայերուն Հնդկագերմանական ըլլալը առանց ուրանալու, այլ թէ Հայ ազգին մէջ Հնդկագերմանական տարրը լեզուագիտորէն միայն պահած է իր գերակշռութիւնը, մինչդեռ մարդաբանորէն պարտուած հատականէն եւ այն՝ ինքնին իսկ

Փոքր Ասիոյ մէջ Հատերու գերակշիւ ազդեցութեան շնորհիւ: Հայերը Ենսէնի հետ հնդկագերմանական նախահայերը անուանելէ կը խորշի Ուսուցչապետը, վասն զի բացի ուրիշ (լեզուական) պատճառներէ ըստ իրեն Hatti անունը Hatti ըլլալու էր՝ անկից Հայ անունը յառաջ բերելու համար: Բայց ասոր կը հակառակի, կ'ըսէ, Ս. Գրոց երբայական Hetti ին Եօթանասնից Թարգմանիչներու կողմանէ Xetiaios շրջումը¹, ուսկից է նաեւ Հայ Զնտացի անունը: Երբ Թերթիս մէջ ժամանակին կը մատենախօսէի աշխատութեանս վրայ², Ուսուցչապետին առարկութեան դէմ իբր պագոցոյց կրցայ յառաջ բերել միայն՝ շատ մը նշանաւոր գիտնականներու 'Αττις աստուծոյն եւ Hatti ազգանունն, ինչպէս նաեւ ասորական ընդ Hatti հետ նոյնացումը: Ասով անշուշտ եբր. Իին յոյն. X. շրջման առեղծուածք իսպառ չէր լուծուէր, բայց համոզուած էի, որ Բրիտտոսէ յառաջ «Յրդ դարուն եբր. Ի յունական X տառադարձութենէն դժուարութիւնը այժմ արմատուստ կը լուծուի Աթարգատիս անունով. ասոր պալմիրեան Աթատ-Ատէ անուն հետ նոյնութիւնը անժխտելի փաստ է թէ դիցուհւոյն անուն վերջին մասը՝ որ իր կարգին նոյն է ասորական «Ադդիսի» կամ «Ատէ»ի հետ, Ասորիները Ստրաբոնի ժամանակ եւ անկէ յառաջ ալ Hatti նման կը հնչէին, որ Յոյները կը ստիպուէին H. համապատասխան տառ մը յարմարցընել: 'Ατάρ-γατις չ'ն այլազգ անմեկնելի է բացարձակապէս: Առ այս փաստ է նաեւ Հեսեքիոսի 'Ατάρ-γατի ձեւը³, որուն վերջավանսին մէջ ցին պակսելով՝ ապահով ասորականին աւելի կը համապատասխանէ: Աւելի մեծ փաստ է Δερξετῶ անունը, որ 'Ατάρ-γατιςի համառոտ ձեւն է, որուն համապատասխան արամեականն է Թար-Ատա = ընդհանր: Յոյներուն միեւնոյն H = χով, γով եւ xով տառադարձելէն կը տեսնուի որ իրենք նոյն տառին համապատասխան գտնելուն մէջ դժուարութիւն կը զգային: Ասոր չափով մը մտադիր եղած է նաեւ յարգ. Ուսուցչապետը երբ կ'ըսէ «Յոյ-

¹ Nöldecke, ZDMG. XXIV, 92, 1, 109. Ed. Meyer, ԽՈՒՍՏԻՍ, XXXI, 730. R. Smith, Die Religion der Semiten, S. 31.

² Urgeschichte Armeniens, S. 1060.

³ Geschichte des Altertums, I. Band, S. 257.

⁴ Vogué, Inscriptions Sémitiques, 3. Nöldecke, ԽՈՒՍՏԻՍ, Ed. Meyer, ԽՈՒՍՏԻՍ, հմտ. Vogué, Palm. 143.

⁵ Die Entstehung und die Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin 1918.

¹ ԽՈՒՍՏԻՍ, S. 9.

² ԽՈՒՍՏԻՍ, 1917/1918, էջ 154-159.

³ Smith, ԽՈՒՍՏԻՍ, 31.

ները տեղական *chi* ձայնը չունենալով՝ դայն կը բացատրէին նաեւ *Χηλ*, ինչպէս *Χηλακες* (Կիլեկիա) = ասուր. *Chilakku*, արամ. *Hélek*։ Եւ թէ *Χατάονες* կը համապատասխանէ «Հատտի»-ի այնպէս, ինչպէս *Λυχάονες* ասուրական «Լուկ-կի»-ի¹։ Ասոնց վրայ աւելցընենք նաեւ *Ἀττίου ἄρχον*, որ երբեմն գրուած է նաեւ *χαττίου ἄρχον*²։ Հին ասոնն այսպէս կը կոչուէր Կորսի-քայի հիւսիսային արեւմտեան ծայրը եւ կը համապատասխանէ այսօրուան *Punta d'Aleiols*։

Այս փաստերը մեզի իրաւունք կու տան հաստատելու թէ Հայ եւ Հատ անուններու նոյնացումը գիտական հիմ ունի եւ իմ կարծիքով այլ եւս տարակուսի տակ չէ կարելի ձգել։ «Հատտի»-ին կամ «Հատի»-ին վերջնութեւր տին հայերէնի մէջ յ ի շրջումը տիրող օրէնք է հայերէնի համար։ Այս տեսակէտով նոր փաստ մ'եւս կ'ընծեւ մեզի հատերէն «առնումի», բառը, որուն սահմ. ներկ. եղակին կը խոնարհի այսպէս. «առնումի, առնուսի, առնուտի, այսինքն՝ առնում, առնուս, առնույ. յն այժմ հայերէնի մէջ այլեւս չի գործածուիր, ի բաց առնում - ալ վերջաւորութեամբ բայերը, որոնց մէջ տակաւին գործածական է։ Հոս բնականաբար առարկութիւն կրնայ ըլլալ, որ եթէ Հատի եւ Հայ անունները իրարմէ ծագած ըլլալու են, ինչո՞ւ Ադդիս, որ իր կարգին նոյն է հատական Հատտի աստուծոյն հետ, հայ դիցաբանութեան մէջ իր համապատասխանը ունի Արայ Գեղեցիկ, եւ ոչ թէ Հայկ (Հայ-իկ)։ Սակայն մտադիր կ'ընեմ որ մեծ սխալ կը գործենք, եթէ Ադդիսի անուան հարցը անոր առասպելին հարցին հետ նոյնացընենք։ Առասպելը իր ընդհանուր գծերուն մէջ հին է, բայց դրական օրեւէ փաստ մը չունինք հաստատելու համար թէ նաեւ ամենահին անցեալին մէջ Ադդիս եղած է խնդրոյ նիւթ առասպելին ներկայացուցիչը. իմ կարծիքովս այսպիսի ըմբռնման մը հակառակ կ'ելեն Ադդիսի յարեւմտեան Բերինոսի մը գոյութիւնը պոնտական Հերակլեայի մէջ, Պղատոնի Լըոս Պամփիլիայի մէջ եւ ինքնին իսկ Փոլեգիայի Սարազիոս աստուածը, որ շատ տեսակէտով Ադդիսի կը մերձենայ։

ԴՈՒՅՏ. Հ. Ա. ՄԱՏԻՍԻԱՆ

ԺԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՍՏԱՄՊՈԼՈՑ ՊԵՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԵՐԵՄԻԱ ԶԷԼԵՊԻԻ ՔԵՕՄԻԻՐՃԵԱՆ

(Շարտանակութիւն։)

ԳԼՈՒԽ Զ.

ՏՈՂ 6. Ա. Հատորին սկիզբը գրուած բովանդակութեանց ընդհանուր ցուցակին մէջ «Դիպմունք Հրէից հարսին, որ գնացեալ ի մատրան ինդրել զկաթն եւ զկողի, եւ որպէս լինիլն նորա», վերնագրով առանձին հատուածը որ դուրս թողուած է ձեռագիրը ընդօրինակողին կողմէն, կը կարծեմ թէ՛ այս սողին յաջորդական եղած պէտք է ըլլայ։

ՏՈՂ 12. «Հայր իմ պատուական», խօսքը, իրեն հետ կամ ուղեկից եղող Վարդան Բարսեղիին համար է, իսկ «որպէս յառաջն յիշեցի»-ով՝ Գ⁷ գլուխին 10—20 տողերուն մէջ պատմածը կ'ուզէ յիշեցնել։

ՏՈՂ 15. Հոս «Մահ», բառով ժանտախտի համաճարակը կը զգացունէ։

ՏՈՂ 45. Հոս Երեմիայի յիշած կղմինտոր շինող շինականները Ահնի Հայեր եղած են, ինչպէս կ'իմացուի նաեւ Գր. Վ. Գարանաղիի Յիշատակարան ժամանակագրութենէն, ուր կ'ըսէ՝ «Նա աստուածային քաղմապատիկ օրհնութեանց միշտ եւ հանապազ մեր ակնցիքն որ ի խասգեղն կու լինին եւ քրիստոնազործք են¹»։

ՏՈՂ 47. Այս Հարմանլար կոչուած վայրը, մինչեւ ցարդ կայ, կղմնտորի եւ աղուսի գործարաններ են ամբողջ եւ թուրքերէն՝ հարման անունով կը ճանչցուին անոնք։ Իր երբեմն որ այդ հարմանները մեծագոյն մասամբ Հայերու կը պատկանէին, բայց ներկայիս՝ Հայերու ստացուածք՝ հոն գրեթէ գոյութիւն չունի։

ՏՈՂ 49. «Հասքէօյ»։ Գիւղ մ'է, Ոսկեղջիւրի աջ եզրին՝ Պատէմլիք եւ Չըքսալը կոչուած երկու բլրակներուն վրայ, Էյուպի եւ Պահարիէի դէմը։ Այս գիւղը ի սկզբան շատ քիչ թուով Հայ բնակիչ ունեցած է, ինչպէս Երեմիա Զէլէպի ալ կը յայտնէ 50^{րդ} տողին մէջ՝ ըսելով, «ուր հայք են փոքր բնակեալք»։

¹ ԱՊ. S. 9 ճն. Հմմտ. նաեւ Ենսէն, Zeitschrift für Assyriologie, VI, 68. Տաշեան, Հայկարանութիւն, էջ 234։

² Ptol. III, 2, 3.

¹ Ժամանակագրութեան Գր. Վարդապետի Դարանագոյն, հրատարակութիւն Մեսրոպ Վ. Նշանեանի, Երուսաղէմ 1915, էջ 190 եւ Բաղաբէր, Պարիս 1901, էջ 152։